

(površinu ili putanju koje su tek površina ili putanja pomičnih tijela) nego sada označava autonomni svijet, svijet u kojem tijela, kao i njihovi pokreti, mogu biti opisani neovisno od njihovih osjetljivih kvaliteta – okusa, mirisa, topline, itd.« (str. 162) – svijet kartezijanske protežnosti.

»Pomoću te sposobnosti – koju je Descartes teorijski uobličio u njezinoj punoj snazi matematizirajuća znanost je u stanju izložiti svijet odvojen od čovjeka te ujedno omogućiti neophodni savez galilejevske i kopernikanske revolucije.« (Str. 162.)

Sada možemo zaključiti kako je upravo moderna znanost otvorila mogućnost nekorelacijskog mišljenja koje bi imalo pristup apsolutu. Odgovor filozofije na tu mogućnost, prema Meillassouxu, bio je, međutim, poražavajući. Naime, smisao Kantove »kopernikanske revolucije« u filozofiji bio je upravo suprotan njezinom izvornom znanstvenom smislu – dakle, mogućnosti misli da misli svijet neovisan o tome postoji li misao ili ne – pa je Meillassoux ne oklijeva prozvati »ptolomejskom kontrarevolucijom« (str. 166).

»U trenutku u kojem je misao po prvi put shvatila kako joj je moderna znanost otvorila mogućnost spoznaje svijeta koji je indiferentan spram svakog odnosa sa svijetom, transcendentalna filozofija počela je ustrajati u tvrdnji kako je uvjet mislivosti fizičke znanosti dokidanje nekorelacijske spoznaje tog istog svijeta.« (Str. 166.)

Pritom autor inzistira da primijetimo kako je »kopernikanska znanost potaknula filozofiju da napusti spekulativnu metafiziku, a filozofija je zauzvrat ponudila ptolomejsku interpretaciju znanosti« (str. 169). Drugim riječima, filozofija se odrekla pretenzije na spoznaju stvari-po-sebi, a zadovoljila davanjem dubljeg, izvornijeg – jednom riječju, korelacijskog – smisla znanstvenoj spoznaji (str. 167). Meillassoux se, međutim, kao što smo vidjeli, snažno protivi postkantovskom odbacivanju metafizičkih problema u svrhu traženja najadekvatnije korelacije. Zalaže se za povratak tim istim problemima i pokušaj davanja odgovora na njih na nedogmatski način, što će reći putem spekulativne dimenzije mišljenja poduprte matematičkom logikom. Budući da je Kantov odgovor na spoznaju svojstvenu modernoj znanosti podrazumijevao deapsolutizaciju misli, što je u pravilu kao gotovu činjenicu prihvatila postkantovska filozofija, takav se odgovor ne može prihvatiti kao zadovoljavajući. Meillassoux nam pokazuje da je moguć i drugačiji odgovor, onaj koji bi mišljenju vratio pretenziju k apsolutu. Odjednom ono što smo dosad smatrali bilo nemislivim (»jaki korelacionizam«), bilo nespoznatljivim (»slabi korelacionizam«), postaje i mislivo (spekulativna filozofija; Meillassoux svoj

projekt naziva *spekulativnim materijalizmom*, usp. str. 170) i spoznatljivo (moderna znanost na čelu s matematikom). To je fundamentalna novost koju donosi ova knjiga.

Zaključno, Meillassouxova je knjiga puna briljantne argumentacije, ali u njoj također nalazimo mjesta koja bi nam se iz pogleda nekih empirijskih znanosti mogla učiniti itekako problematičnima, kao primjerice kad nas autor poziva na to da prihvatimo da su odgovori »ni iz čega« i »bez razloga« uistinu odgovori na pitanja »otkud dolazimo?« i »zašto postojimo?« (str. 154–155). Nadalje, u središtu Meillassouxova projekta stoji čvrsto uspostavljena distinkcija između ontološkog i ontičkog, pri čemu autorova teza o nužnosti kontingencije počiva na ontološkoj apsolutizaciji cantorovska ne-cijelog (str. 177), dok bi preostale matematičke teorije imale tek ontički doseg (str. 178). Stoga možemo zaključiti da Meillassouxov filozofski projekt opterećuju dva problema te da bi se njegov odgovor kritičarima morao voditi na dva fronta. S jedne strane, nalazi se potreba za izvođenjem apsolutnog dosega matematičkih teorija koje potvrđuju ne-cijelo, a s druge strane, pokušaj dokazivanja da je teza o nužnosti kontingencije – i teorija Hiperkaosa koja iz nje proizlazi – kompatibilna sa spoznajama empirijskih znanosti (možemo tome pridodati da Meillassoux mora objasniti »faktualnu stabilnost« fizikalnih zakona koji, unatoč tome što se ne mijenjaju često, ostaju podložni apsolutnoj kontingenciji). Želi li Meillassoux da njegovu teoriju apsolutne kontingencije ne shvatimo samo kao plod imaginacije, odnosno – bliže autorovim riječima – čiste racionalne spekulacije, to je izazov na koji bi autor tek trebao odgovoriti.

Andrija Koštal

Michel Foucault

Rođenje biopolitike

Sandorf & Mizantrop,
Zagreb 2016.,
prevela Maja Vukušić Zorica

Prvo prevedeno izdanje *Rodenja biopolitike* već je dugo očekivano te je priređeno u uistinu izvrsnom hrvatskom prijevodu Maje Vukušić Zorice. Radi se o skupu Foucaultovih predavanja održanih na *Collège de France* tijekom akademske godine 1978./1979. Pre-

davanja su doslovan prijepis snimki, a knjiga ih sabire dvanaest.

Foucault prvo predavanje započinje rekaptulacijom predavanja prijašnje godine i objašnjenjem svoje metode koja je obratna od historicizma. Njegovo su polazište konkretne situacije u povijesti koje apstrahiranjem dobivaju neki univerzalni oblik. Cilj je pokazati koji su režimi omogućili da se određeni povijesni pojmovi i prakse poput seksualnosti, ludila, kaznenog sustava i dr. odrede kao mjesto istine. Predmet svojeg proučavanja određuje kao »umijeće vladanja«. Naznačuje razliku između vladanja kraljeva u apsolutističkim monarhijama i vladanja koje se od sredine 18. stoljeća bazira na političkoj ekonomiji te unutarnjoj regulaciji. Logika režima koji naziva *liberalizam* počiva na unutarnjoj regulaciji koja se razvila iz prijašnjih oblika vladanja znanih kao *raison d'état*, što podrazumijeva oblik vladanja koji stavlja državne interese na prvo mjesto i pod svaku cijenu te prelazi na ograničavanje moći vlasti. Kao glavno mjesto pomaka navodi tržište. U 16. i 17. st. tržište je mjesto gdje vlada jurisdikcija u svrhu zaštite kupca i trgovca, a s 18. stoljećem događa se promjena: tržište se više ne smije regulirati jer ono ima svoje prirodne zakone u koje se država ne smije miješati.

»Tržište treba govoriti istinu, treba govoriti s obzirom na praksu upravljanja. Njegova će uloga veridikcije odsada, i to na jedan posve neizravan način, nalagati, diktirati, propisivati jurisdikcijske mehanizme ili nepostojanjem jurisdikcijskih mehanizama na kojima će se morati izgraditi.« (Str. 43.)

Razlog tomu što je tržište postalo ključnim mjestom je samo jačanje država i njihovih ekonomija. U povijesti Foucault pronalazi dva načina na koja dolazi do ograničenja apsolutne vladavine. Prvi je polazak od teorije gdje se ustanovljuju ljudska prava te se onda primjenjuju, a drugi je empirijsko i utilitarističko definiranje ograničenja vlasti u cilju čim bolje države. Naglašava da ta dva dispartna načina ograničavanja vlasti nikako ne djeluju isključujuće jedan na drugoga, nego funkcioniraju dijalektički, no nikada ne postaju homogenima, dakle ostaju različitima te takav odnos naziva logikom strategije. Interesi postaju ključni moment, interesi koji se očituju u izmještanju Europe kao povlaštene u odnosu na ostatak svijeta, što je potaknuto liberalizmom. Sloboda koju liberalizam donosi nije davanje slobode, već »trošenje« sloboda koje su dane, upravljanje tim slobodama. Instrumenti liberalne arbitraže koji proizlaze direktno iz slobode su upravljanje opasnostima i uspostavljanje sigurnosnih mehanizama, disciplinske kontrole te intervencionističke politike.

Liberalizam se promatranjem iz konkretnih povijesnih situacija otkriva kao nešto sasvim

drugo od klasičnih tumačenja. Foucault razlikuje tri temeljne vrste liberalizma: liberalizam kao *laissez-faire*, što je sustav ponude i potražnje koji funkcionira samostalno bez ikakvih intervencija države, *ordoliberalizam* (prvenstveno u Njemačkoj) koji se temelji na regulaciji fiskalnih politika države i postavljanja pravila tržišta prije njegovog uspostavljanja te *neoliberalizam* u kojemu postoji cjelokupna odgovornost države za ekonomiju. Krize liberalizma koje idu ruku pod ruku s krizama kapitalizma dovode do intervencija država, no te se intervencije mogu provesti samo u slučajevima kada ne zadiru u slobode građana. Navodi kako ujedno takvo ekonomsko ograničavanje, koje omogućuje slobode, daje legitimitet državi koja vrši intervenciju. Prema tomu, država nastaje iz ekonomske situacije. Ekonomska sloboda ujedno ograničava državu i njezin je legitimitet. Takvo stajalište Foucault izvlači iz konkretne povijesne situacije njemačkog neoliberalizma od 1948. do 1962. koji je na temelju ekonomskog rasta mogao razriješiti sa svojom prošlošću. Napominje kako nisu liberalne politike primjerene za sve povijesne situacije i da je liberalizam nastao u Velikoj Britaniji koja je bila pretežito pomorska država te da druge države koje imaju drugačiji geografski položaj i povijesnu situaciju ne mogu naprosto preuzeti takav liberalizam, nego je, npr. u slučaju Njemačke, potrebna protekcionistička ekonomska politika.

Foucault daje kritiku socijaliz(a)ma na temelju nedostatka vlastitih načina upravljanja, tj. temelji se na različitim logikama upravljanja, a među ostalim i liberalističkim. Jednako tako, kritizira i nacionalsocijalistički ekonomski model koji je apsolutno protekcionistički te baziran na militarizmu, što je ekstremni odgovor na ekonomsku krizu. Kritizira i ordoliberalističko tumačenje nacizma kao nedostatka liberalizma, odnosno nedostataka regulacije države od strane tržišta jer je, tvrde ordoliberalisti, tržište garancija dobrog funkcioniranja države. Za ordoliberalne, temelj je tržišta konkurencija, odnosno nejednakost te time prekidaju s tradicijom klasičnog liberalizma 18. st. jer tržište nije prirodna danost, nego je stvoreno od čovjeka te se nadmetanjem i konkurencijom dobiva najviše. Konkurencija treba biti cilj tržišta, a zbog toga što tržište treba regulirati državu slijedi da sve upravljanje države treba biti usmjereno k tome da upravlja za tržište i da uspostavi strukture koje će omogućiti konkurenciju. Te promjene Foucault naziva transformacijama liberalizma.

»I u svim tekstovima neoliberalna naći ćete ovu istu tezu da je upravljanje u liberalnom režimu aktivno, budno, interventno (...). Eucken na primjer kaže: *Država je odgovorna za rezultat ekonomske aktiv-*

nosti. Franz Böhm kaže: *Moguće je – i ova rečenica je važna –, da je u ovoj liberalnoj politici broj ekonomskih intervencija jednako velik kao i u politici planiranja, ali njihova je priroda različita.*« (Str. 141.)

Nadalje, propituju se tri teme u neoliberalizmu: monopol, odgovarajuće ekonomsko djelovanje i socijalne politike. Monopol se u klasičnoj tradiciji liberalizma navodi kao posve prirodna pojava (a i normalna je pojava kapitalizma), no u neoliberalizmu stvara poteškoće jer smanjuje konkurenciju te se zbog toga pokušava i teorijski osporiti. Uzrok monopola neoliberali vide u povijesnim interveniranjima država u ekonomiju te u raznim protekcionističkim politikama. Rješenje za monopol kao negativnu pojavu u ekonomiji uspostavljanje je regulacije od strane države, no ne regulacije samoga monopola, nego takve regulacije da se ne dopuste nikakve intervencije koje bi onda posljedično uzrokovale monopol. Odgovarajuće ekonomsko djelovanje, koje i slijedi iz pitanja monopola, neoliberali dijele na regulacijsko djelovanje i na nalogodavno djelovanje. Regulacijsko djelovanje ne tiče se intervencija u tržište, nego u tržišne uvjete koji bi trebali ostvariti čim veću mogućnost za smanjenje troškova, smanjenje profita te privremeno povećanje profita koje se događa ili zbog smanjenja cijena ili zbog poboljšanja proizvodnje. Takvim politikama cilj je kontrola inflacije. Nalogodavne su politike »politike okvira« koje interveniraju u sve ostale aspekte koji utječu na tržište, ali direktno nisu tržište samo. Zadnja tema koju Foucault propituje je pitanje socijalnih politika koje u državi blagostanja svima nastoje omogućiti jednak pristup dobrima te odgovor ordoliberalna na takve politike. Egalitarnost ne smije biti cilj jer se tako ne postiže najbolje moguće tržište. To da je nejednakost za sve ista, argument je za moralno opravdanje te inzistiraju na individualnim socijalnim politikama, što znači da svatko sebe može privatno osigurati na temelju gospodarskog rasta koji povoljno djeluje na pojedinca. Iz svega toga slijede društvene politike i regulacija društva u vidu pojedinca koji se predstavlja kao poduzetnik i proizvođač u vidu vlastitog kućanstva koje poprima ulogu tvrtke. Dakle, cilj socijalnih politika nije pokušaj poboljšanja ili popravljivanja negativnih posljedica koje donosi tržišna ekonomija, nego upravo suprotno – ono je u cilju održavanja konkurencije tržišta. Kada neoliberali i ordoliberali govore o tržištu, oni već pretpostavljaju tržište kao sustav, a ne isključivo proizvodne snage te se zbog toga i njihovo promišljanje prava odnosi na sustav.

Potom, Foucault propituje same postavke sustava, tj. kapitalizma, odnosa između

ekonomije i prava. S jedne strane, postoji marksistička pozicija koja kapitalizam vidi kao sustav koji kroz povijest uspijeva opstati, no zbog čijih se unutarnjih proturječja njegov kraj nazire. S druge strane, ordoliberali zauzimaju poziciju po kojoj kapitalizam nije povijesno jedan, nego skup ekonomije i institucija. Sva proturječja kapitalizma nastoje objasniti pogrešnim intervencijama te ujedno pokazati kako kapitalizam stvara niz drugih povijesnih mogućnosti institucionalnog i ekonomskog karaktera pomoću čijih transformacija može još uvijek opstati. Zbog već prije navedenih razloga zbog kojih se ne smije intervenirati u tržište, jedina opcija za održavanje funkcionalnosti kapitalizma intervencijama je u institucionalni dio sustava, a te intervencije čine pravnu državu. Pravna država je država za koju su svi jednaki pred zakonom, uključujući i samu vlast, te koja, po Hayekovu mišljenju, svoju svrhu može ostvariti samo ako nema pojedinačne ciljeve u intervencijama, što ujedno znači da, ako se intervenira na formalnoj razini, onda se niti ne smiju, zbog nekih negativnih posljedica intervencija, one revidirati.

»Naime, država treba biti slijepa za ekonomske procese. Ne smije se pretpostaviti da ona zna sve što se tiče, ili skup svih fenomena koji se tiču ekonomije. Ukratko, ekonomija za državu, kao i za pojedinca, mora biti igra: skup reguliranih aktivnosti, – i ovdje se, vidite, vraćamo na ono što smo govorili na početku –, ali u kojima pravila nisu odluke koje je donio netko za druge. To je skup pravila koji određuje na koji način svatko treba igrati igru za koju, u krajnjem slučaju, nitko ne zna kako će završiti. Ekonomija je igra i pravna institucija koja daje okvir ekonomiji mora biti mišljena kao pravilo igre. (...) Uređena igra tvrtki unutar pravno-institucionalnog okvira zajamčenog državom: to je opći oblik onoga što mora biti institucionalni okvir u obnovljenom kapitalizmu.« (Str. 180–181.)

Navodi se Schumpeterova analiza kapitalizma koja predviđa budući prijelaz na vrstu socijalizma zbog tendencije stvaranja monopola, tj. prijelaz na jedan središnji sustav koji će regulirati svu proizvodnju te ujedno ukinuti građanske slobode i voditi k totalitarizmu zbog same naravi planske ekonomije. Ordoliberali kritiziraju takav stav iz pozicije socijalnih politika za koje tvrde da će onemogućiti centralizaciju i monopol te tako omogućiti nesmetano funkcioniranje kapitalizma.

Foucault tek u osmom od dvanaest predavanja dolazi do ključnog pojma *gouvernementalitet*, logike upravljanja koja se širi na sve veći dio društva. Kao temu uzima njemački model pod kojim misli na povećanje administracije, birokracije i centralizacije – etatizam – koji se širi u Francusku i Njemačku. Cilj je, u vremenima krize 1930-ih, za te države bio puna zaposlenost i podjela društvenih dobara te je nekoliko deset-

ljeća takva državna ekonomija i politika funkcionirala, no postupno se ukidaju sve odrednice koje su povezane s državom blagostanja. Predkrizna 1969. i krizna 1973. opravdanja su za smanjenje svih oblika državne pomoći. Foucault analizu premješta u SAD i analizu *New Deals* koji vidi kao obećanje o mogućnosti zadržavanja radnog mjesta do kraja života u zamjenu za sudjelovanje u ratu. U kombinaciji s raznim povijesnim uvjetima američki liberalizam postaje izuzetno specifičnim, atraktivnim i aktualnim. U tom kontekstu upućuje na Hayeka, kao temeljnog mislioca, te na njegov poziv za stvaranjem liberalne utopije.

Socijalna skrb je 1950-ih objašnjena kao napredak neoliberalizma. Ekonomija se poima kao igra i to podrazumijeva uključivanje svih članova društva te nemogućnost napuštanja te igre. Pravila igre jamči država, a negativnim bi se porezom to trebalo osigurati. Socijalne naknade u neoliberalizmu nikada se ne smiju izdavati u vidu kolektivne potrošnje kao u razdoblju *New Deals*, temeljem čega se može vidjeti kako opet najbogatiji profitiraju iz povećanja kolektivne potrošnje. Javlja se novi pokušaj socijalne skrbi koja ne nosi negativne posljedice za ekonomiju. Taj princip podrazumijeva osiguravanje zadovoljavanje osnovnih potreba za one koji to ne mogu sami jer nema smisla da javne usluge poput zdravstva i obrazovanja budu besplatne za one koji si to mogu sami osigurati. Ujedno, taj prihod koji je dodijeljen mora uvijek biti manji od plaće koja se može dobiti radom kako bi se obeshrabrila »lijenost«. Negativno oporezivanje zapravo pokušava izliječiti društvo od negativnih posljedica ekonomskog sustava, a ne spriječiti sam uzrok. Iz perspektive posljedica ekonomisti zaključuju kako uopće nisu važni razlozi zbog kojih je netko »ispao iz igre«, nego bi se pomoć izdavala na temelju osnovnih ljudskih prava i dostojanstva te bi ga socijalna pomoć trebala potaknuti da se opet uključi u ekonomski sustav.

»Taj posve drugačiji način je ovaj način potpomognute populacije, koju se pomaže na doista veoma liberalan način, mnogo manje birokratski, mnogo manje disciplinski od sustava od sustava koji bi bio usmjeren na punu zaposlenost, i koji bi provodio mehanizme kao što su mehanizmi socijalnog osiguranje. Najzad, prepuštamo ljudima mogućnost da rade ako žele ili ne žele. Napose si dajemo mogućnost da ih ne primoravamo da rade, ako nemamo interesa da ih primoramo da rade. Samo im jamčimo mogućnost minimalne egzistencije na stanovitoj razini, i tako će moći funkcionirati ova neoliberalna politika.« (Str. 214.)

Iz ovoga Foucaultova citata vidi se optimističnost i nada koju gaji za budućnost neoliberalizma, ali nažalost, od vremena predavanja (1979.) pa do danas nije se dogodio takav pomak u neoliberalnim politikama koji bi svima

ponudio mogućnost vlastite egzistencije bez rada. Debata o radu kao zanemarenom faktoru u ekonomiji uključuje i Marxa, no ekonomisti nikada ne polemiziraju s njime. Apstrahiranje rada i njegovo svodenje na apstraktno vrijeme, prema Marxu, ukazuje na logiku kapitalizma koja odrješuje rad svih kvalitativnih svojstava. Rad se kod ekonomista promišlja u kontekstu ljudskog kapitala, a istovremeno se predmetom ekonomije smatra upravo ljudsko ponašanje i racionalnost iste, a ne samo skup faktora u sferi ekonomije. Analiza rada slijedi iz rada za koju se kontinuirano dobiva plaća te je zbog toga rad vrsta kapitala te se tako Foucaultova analiza ponovno vraća na pojedinca koji postaje poduzetnik i proizvođač: *homo economicus*. Čovjek sam sebi postaje vlastitim kapitalom koji troši u svrhu vlastitog zadovoljstva. Ljudski kapital je, s jedne strane, prirodan, pri čemu se misli na tijelo i genetske predispozicije, a s druge strane, stečen ulaganjem u odgoj, obrazovanje, migracije i sl. Foucault vidi napredak i rješenje u ulaganju u ljudski kapital koji bi mogao biti točka slobode zbog toga što je baš ljudski kapital ono što donosi ekonomski uzlet, a ujedno onda i važi po istom principu i za pojedinca. Tendencija svodenja ne-ekonomskih pojava na principe ekonomije dovodi do promišljanja braka, obitelji i sl. kao striktno ekonomske zajednice koja se temelji na nizu transakcija između različitih članova te ulaganja u vlastiti (ljudski) kapital.

Usporedno s navedenim, Foucault ukazuje na to da na istom principu funkcionira i legislativni sustav kažnjavanja – na ekonomskom modelu. Kao što je već pokazao u *Nadzoru i kazni*, ukazuje na to da cilj kazne nije spriječiti ili kazniti djelo, nego dati primjer drugim potencijalnim počiniteljima. Zakon je za sve jednak i na apstraktnoj razini nivelira razlike, a u cilju smanjenja ukupnog kriminaliteta trebalo bi doći do prilagodbe unutar tržišta za *homo economicusa* kako ne bi vodilo prema kršenju zakona. Nadalje, analizira biheviorističku psihologiju koja je također analogna ekonomskom modelu. Ljudsko ponašanje koje biheviorizam želi predvidjeti odnosi se na racionalnost reakcija koju pojedinac ima na vanjske faktore, odnosno temelji se na uzročno-posljedičnom odnosu jednako kao i kod *homo economicusa* kakvog definiraju neoliberali, ali ujedno ne preuzimaju takvu koncepciju već naglašavaju da se radi o slobodnoj igri. Interes kao glavni razlog ljudskog djelovanja pojavljuje se u filozofiji tek u britanskom empirizmu te se onda kasnije premješta u polje ekonomije i prava, gdje interes postaje empirijsko načelo ugovora i interes za ugovor je ono što omogućuje sam ugovor. Temeljem različitih interesa i njihovih svojstava

konvergentnosti dolazi do spajanja različitih interesa koji pak donose pozitivne učinke za *homo economicusa*. Na tom principu funkcionira Smithova »nevidljiva ruka« jer egoistični partikularni interesi čine totalitet koji funkcionira upravo zbog nevidljivosti totaliteta i ukupnosti svih interesa. Povijesnim pregledom Foucault pokazuje kako je ekonomija nepodudarna s principima vladanja.

»Ekonomika je racionalnost ne samo okružena, nego utemeljena na nemogućnosti spoznaje totaliteta procesa. *Homo economicus* je jedini očišćen mogućer racionalnosti unutar ekonomskog procesa čija narav koja se ne da kontrolirati ne osporava, nego, naprotiv, utemeljuje logiku atomističkog ponašanja *homo economicusa*. Tako ekonomski svijet nije po prirodi proziran. On se po prirodi ne može totalitarizirati. (...) Ekonomija je ateistička disciplina; ekonomija je disciplina bez Boga; ekonomija je disciplina bez totaliteta; ekonomija je disciplina koja počinje očitovati ne samo izlišnost, nego i nemogućnost suverenog stajališta, stajališta vladara o totalitetu države kojom mora upravljati.« (Str. 286.)

Ekonomija je isključila vladara i uvela vlastiti suverenitet neovisan o državi, čemu se Foucault protivi zbog toga što ekonomija ne smije postati logikom upravljanja, nego se njome mora vladati. Kao novo područje iz kojega bi se trebalo vršiti upravljanje predlaže civilno društvo, pri čemu misli na modernu pojavu koju definira kroz četiri bitne karakteristike.

Prvo, civilno je društvo povijesno-prirodna konstanta, dakle kroz povijest uvijek prisutno i misli se općenito kao postojanje društva od prapovijesti. Drugo, civilno je društvo nastalo spontano, a ne društvenim ugovorom ili sl., a pojedince unutar tog društva ne povezuje

ekonomija, nego međusobni osjećaji, empatija, simpatija i dr., što ne počiva na egoizmu i počiva na suprotnom, bezinteresnom principu za razliku od ekonomije. Treće je obilježje civilnog društva njegova politička moć koja počiva na ujedinjavanju pojedinaca i četvrti je važan faktor činjenica da je civilno društvo pokretač povijesti. Udruživanje ljudi u društvo pokreće povijest koja je u stalnoj promjeni zbog reakcija društva na nepovoljne situacije. Pogodnost je civilnog društva to što djeluje iznutra, vlastitim odlukama regulira totalitet te je cilj da se ono postavi umjesto države. Na taj način izvršila bi se decentralizacija logike upravljanja koja bi se temeljila na racionalnosti onih kojima se upravlja. Foucault završava svoja predavanja s otvorenim pitanjima i ukazivanjem na nove probleme koji pak izvire iz cjelokupnih predavanja te zadržava optimističan stav o budućnosti kojeg može donijeti jačanje civilnog društva.

Za razliku od ostalih Foucaultovih pisanih djela, gdje se otpor može pružiti samo na individualnoj razini subvertiranjem obrazaca ponašanja, vidi se pomak u razmišljanju koji prelazi na kolektivno djelovanje. Foucaultova je analiza neoliberalizma jedna od prvih sustavnih i opširnih promišljanja tog ekonomskog smjera te je utoliko povijesno važna bez obzira na eventualne pogreške koje su se dogodile u njegovom promišljanju budućnosti. Unatoč tomu, možda se te projekcije, vezane za pomak na nedisciplinsko društvo, ostvare u bliskoj budućnosti.

Štefanija Kožić